

A középkori és modern zsidó irodalom története

Biró Tamás

BBN-HEB11-313, BMVD-101, BBV-101, BBN-BIB-
691

2023. szeptember 27.

Pijjut, középkori vallási és világi költészet

Koltai Kornélia

Az előadás vázlata

- I. A vonatkozó korszak és földrajzi területek meghatározása
- II. A *pijjutok* irodalomtörténeti megközelítésben: előzmények, korszakolás, liturgiai jellemzők, tipologizálás, nyelvi, stiláris, tartalmi sajátosságok
- III. Szaadja Gaón (9-10. sz.) munkásságáról
- IV. A spanyol-zsidó aranykor (10-12. sz.) költői
- V. Újabb idegen versformák hatása a héber világi költészetre
→ az itáliai középkor és reneszánsz

I. A vonatkozó korszak és földrajzi területek meghatározása

A korszak áttekintése (ld. BT-honlap)

3. század elejéig: tanaitikus kor

3-6. század: amórai kor

- 637: Jeruzsálem muszlim meghódítása

7-10. század: gáoni kor

- cca. 1038: a (bagdadi) gaonátus vége

10-12. század: spanyol-zsidó aranykor

11-14. század: klasszikus askenázi kor

- 1492: spanyolországi kiűzetés

Askenázi világ („német”): Kelet- és Nyugat-Európa

Szfaradi világ („spanyol”): muszlim világ, stb. stb: Itália, Jemen, Perzsia...

A korszak irodalmi műfajainak összefoglaló, de alapos ábrázolása

- *Ld. A rabbinikus irodalom korszakai és műfajai*
- <https://birot.web.elte.hu/courses/2016-Exod/rabb-irod.pdf>

- II. A *píjjudok* irodalomtörténeti megközelítésben:

előzmények, korszakolás, liturgiai jellemzők,
tipologizálás, nyelvi, stiláris, tartalmi
sajátosságok

A *pijjutok*

- **Irodalomtörténeti megközelítésben:**
 - műfaji meghatározás: liturgikus költemények
 - az elnevezés eredete: *pajtaním*-ből, ami a gr. *ποιητης*-re megy vissza
 - előimádkozók, énekesek, „házi poéták”
 - szombat- és ünnepnapokon saját kompozíciók alkotása:
 - a bibliai olvasmánynak, ill. a szent nap speciális témájának megfelelően,
 - a *pijjutok* a korban ismert (de nem fennmaradt) „legendákból” (midrásokból) is meríthetik témájukat stb.

A *pijjutok* definíciója – liturgikus megközelítésben

- Szűkebb értelemben:
 - azok a (kora) középkori költemények, amelyeket alkalmilag illesztettek bele a *S^ema* előtti és utáni áldásokba, ill. az *Amida* ismétlésébe
- Tágabb értelemben:
 - a liturgiai költészet szinonimája
(*kínót*, *z^emírót*, az ima bevezetőjében vagy lezárásában szereplő dalok, az ima állandó részévé vált költemények stb.)

A pijjutok

- **Irodalmi előzményei:**

- alfabetikus akrosztikonok, korai költői targumok, a *d^erasa* eljárásai, *midrások* retorikai megoldásai
- posztbiblikus költészeti anyag: *hékhalót*-himnuszok stb.

- **„Történelmi előzményei”:**

- bizánci kormány rendelete: talmud-tanulmányok elhallgattatása → szóbeli tan megismertetése szombati és ünnepnap i mákba belefoglalva

A *pijjutok*

- **Korszakolása:***
- 1. korszak:

Pre-klasszikus *pijjut*: 5. és 6. sz.

Joszé ben Joszé (legrégebbbről ismert *pijjut*-költő) *Hajatom* ('az árva')

- alkotásai: *avódák* (*Jom Kippur* *múszáf*-imájában foglalnak helyet)
- verstani jellemzők: rímtelen, rendező elv: szómetrum
- stílus: egyszerű → középkori szerzők mintájává vált

*Ezra Fleischer *Hebrew Liturgical Poetry in the Middle Ages*, 1975 alapján

A *pijjutok*

- **Korszakolása:**

- 2. korszak:

Klasszikus *pijjut*: 6. sz.– 8. sz.

- Jannaj (6. sz.)

- alkotásai a palesztinai 3 éves ciklusra:

k^eróvák/k^edushták (szombat- és ünnepnapi *amida* 3. áldása elé + *tísa b^eav* és *purím sahitjának* minden áldásában)

- rím bevezetése!

- verstani jellemzők: rímes, 1 strófa: 1 rím, minden strófa: azonos számú sorból áll

A *pijjutok*

- **Korszakolása:**

- 2. korszak:

Klasszikus *pijjut*: 6. sz.– 8. sz.

- **Eleazar ben Jakóv Kallir** (8. sz.)
- alkotásai: *k^eróvót*, pl. *peszah* 1. napja *muszáfjának* „*tal tén*” **harmat-imája**
- verstani jellemzők: rímes, 1 strófa: 1 rím, minden strófa: azonos számú sorból áll, ugyanaz a szó zárja minden egyes strófát, „refrén”, metrikus

A *pijjutok*

- **Korszakolása:**

- 3. korszak:

Késő-keleti korszak: i. sz. 750–1050

Babilónia és Észak-Afrika a központ

- **Anonimus (9. sz.)**

- alkotásai: *pizmónok* („kórusdalok, -refrének”)

- 1 éves Tóra-olvasási ciklus – nincs klasszikus *k^eróvót*

- verstani jellemzők: kevésbé ritmikus sorok, a rímelés kevésbé igényes formái

- A kairói *genizából* (felf. 19. sz. 2. fele) előkerült *pijjutok* zöme ebből a korszakból származik!

Alapformák

- *k^eróva*:
- korai időszakban nagy jelentőségű
 - *amidá*-hoz kapcsolódik
 - az adott nap jellegéhez kötődően változott, attól függően, hogy hétköznapi vagy ünnepnap volt-e
 - szombat, ünnepnap: az *amida* egy speciális, a nap szent jellegét hangsúlyozó formulával (*k^edusá*) bővült → a *k^eróva* *k^edustá*-nak nevezett formájában jelent meg
 - *Ros Ha-sana*: *tekía*-nak nevezett formájában

Eleazar ben Jakóv Kallir (8. sz.), *Tal tén*

kéróva

peszah 1. napja *muszáfjának* „*tal tén*” harmat-imája

- „Adjon neked az Isten az ég harmatából” (Gen 27,28) – Izsák Jákobnak mondott áldása
- áldás előtt: Izsák elmondta, hogy *peszah* éjszakáján a harmat forrásai megnyílnak az égben, és az egész világ dicséri JHWH-t (*Pirqé de Rabbi Eliezer*, 32)

„*Peszah* első napján, amikor az előimádkozó hangosan ismétli a *Muszáf Ámidát*, harmatért imádkozunk a nyári időszakra, amikor Erec Jisraélben nem esik az eső. Kinyitják a Tóra-szekrényt, és az előimádkozó így kezdi (....)” (Simon Sároni, ford., *Sámuel imája. Zsidó imakönyv*, EMIH—Chábád, 2016)

Alapformák

- *avodá* ('istentisztelet')
 - *Jom Kippur*: a főpap engesztelő napi szolgálatát leíró költemény
- *sz^elikha* ('bűnbocsánat')
 - ünnepekre készült bűnbánati dalok
- *kíná* ('sirató', 'gyászdal')
 - *Tísa b^e-áv*: a Templom pusztulására íródtak
- *hosanna-dalok*
 - *Szukkót*: körmenethez tartozó örömdalok

A pijjutok

- **Státuszában bekövetkezett változás:** az 1. imakönyv megszerkesztésével –
- Amram Gaón, 9. sz. Babilónia
- **Továbbélése:** Szaadja Gaóntól (9-10. sz.) kezdődően újra virágzik, főként a 16. századig

A *pijjut* funkciója

- → korai, anonim időszak: a *pijjut* feladata – lassan állandósuló imaformák pótlása
- → később, az imarend állandósulásával a változtatás lehetetlenné vált, az imák között hangzottak el, díszítve ezzel a liturgiát
- Ezra Fleischer: *pijjut* – lázadás a sztenderdizált fix, kötött ima eszméje ellen

A *pijjutok*

- **Nyelvi jellemzői:**

- BH + RH + (egyéni) újítások

- *BH*: ← archaikus korszak: archaikus végződés, ← kl. korszak: igetörzsek, igei formák, *waw consec.*

- *RH*: gyenge igék fúziója, *nitpa'al*, összetett igeidő, segédigés jövő, *mem-nun*, *szin-szameh* keveredés, laringálisok-faringálisok felcserélése, pauzális formák használata kontextuális formáknál

A *pijjutok*

- **Nyelvi jellemzői:**
 - BH + RH + (egyéni) újítások
 - *Újítások (a klasszikustól kezdődően):* HB-beli hapaxok „újraélesztése”, szegolata-képzés, bizonyos igeörzsi morfémaképletek produktivitása, denominatív képzés (szegolatákból igék, főnevekből igék), gyenge igék ragozása *ayin-waw*-ként, ragozott igealakok prepozícióval való ellátása, idegen szavak jelentésének átvitele hasonló hangalakú héber szavakra, szóalakok lerövidítése, inkongruenciák stb.

A *pijjutok*

- **Nyelvi és stiláris jellemzői:**

- forma és tartalom bonyolultsága
- stílus tömörsége, nehézkessége
- homályos jelentésrétegek,

→ a „klasszikus *pijjut*” kritikája:

- Ábrahám ibn Ezra, (12. sz.): parabolák, talányok, homály, *dras*, talmudi nyelvezet használata, neologizmusok, utalások, elhallgatások miatti elmarasztalás

- III. Szaadja Gaón (9-10. sz.) munkásságáról

Szaadja Gaón mint híd a *pajtanok* és a spanyol korszak költői között

- Szaadja Gaón: 882 (Egyiptom)–942 (Babilónia)
- gaónná kinevezve: 928, Szúra
- fordításai arabra: Tóra, más bibliai könyvek, arab magyarázatokkal kiegészítve, 1. imádságos könyv megszerkesztése egyiptomi zsidóknak, arab összekötő szöveggel
- prózai munkák (filozófiai, nyelvészeti, halákhikus, polémikus), domináns nyelv: arab (judeo-arab)
- költészet: héber nyelven, főként vallásos, de néhol „világi” motívumok, arab nyelvi hatás
- *Agrón (Széfer ha-Agrón)*: héber szótár, rímelő szólistával!; 1. „kiadás” (903) héber, bevezetője: héberül, nyelvtan, 2. kiadás: arab fordítás, arab bevezető: stilisztikai útmutató (poétika): a költészet „művelése” érdekében a magas szintű hébertudás sürgetése, stilisztikai tisztaságra törekvés megfogalmazása

- IV. A spanyol-zsidó aranykor (10-12. sz.) költői

A spanyol-zsidó aranykor költői

- Ibériai-fsz., Andalúzia, iszlám periódus: 950–1150
- zsidó többnyelvű udvari költők: muszlim uralkodó udvaroncainak, zsidó főurak udvarában, világi tudósok, támogatott szabadfoglalkozásúak, „polihisztorok”
- arab hatás a tudományos munkásságukban: kül. arab műfajok átültetése
- arab hatás a költészetükben: formai-tartalmi eszközök meghonosítása: bordalok, dicshimnuszok, lamentációk, szerelmi dalok; arab versformák és verselés
- próza: „önfordítások”, a fordításirodalom megszületése, ibn Tibbon dinasztia, 12-13. sz.
- költészet: héber a választott költői nyelv, a mindennapokban nem elsődlegesen használatos

A spanyol-zsidó aranykor költői

- Dunas ben Labrat (10. sz.):
 - az andalúziai héber költészet megalapítója, a világi költészet megteremtője – arab időmértékes verselés átültetése, arab költői képek, formák, műfajok utánzása
- Menahem ben Szaruq (10. sz.):
 - éles kritika (*Mahberet*): az arab versmérték erőszakot követ el a héber szent nyelven!
- Jehudi ben Seset (10-11. sz.), Dunas tanítványának válasza: precedensek a HB-ből

A spanyol-zsidó aranykor költői

- Samuel ha-Nagid „fejedelem” (10-11. sz.)
 - költő és hadvezér
 - magas diplomáciai tisztség a granadai udvarban
 - költészet
 - mint világi költő: az arab költészetből merít
 - vallásos ciklusai: *Ben Tehillím*, *Ben Mislé*, *Ben Qohelet*
 - grammatikai irodalom,
 - talmudi bevezető

A spanyol-zsidó aranykor költői

- Slomo ibn Gabiról (11. sz.)
 - Samuel ha-Nagid körének tagja, de összevesznek
 - világi, vallásos versek: ez utóbbiak helyt kapnak az imakönyvben
 - bölcséleti imaciklus: *Keter Malkut* (*Kol Nidré*-est magánolvasmánya)
 - allegorikus bibliamagyarázatok
 - *Meqór hajjím* filozófiai mű (mint *Fons Vitae* keresztény szerzőtől származónak hitt a 19. századig)
 - „szenvedélyes, befelénéző, önelemző, filozofikus alkat”

A spanyol-zsidó aranykor költői

- Mose ibn Ezra (11.-12. sz.)
 - granadai ibn Ezra-család sarja
 - költő, filozófus, nyelvész
 - reménytelen szerelem unokahúga iránt
 - világi (pl. szerelmi) és vallásos költemények (*sz^elikhák*)
 - költőtársakkal személyes jó kapcsolat, pl. Jehuda ha-Lévivel is
 - arab nyelvű héber poétika

A spanyol-zsidó aranykor költői

- Jehuda ha-Lévi (11-12. sz.)
 - orvos, filozófus (görög, arab filozófia ismerete), költő
 - filozófiai műve: *Kuzari* (arab, 1140, kazárok áttérésének a mondája)
 - *galut*beli hontalanság megéneklése → (Palesztinába megy)
 - *Elégia* c. költemény: *qaszída* („célvers”, távol lévő szerelmes utáni sóvárgás; 1 rím; időmértékes)

A spanyol-zsidó aranykor költői

- További arab versformák:
 - *muvassah* („övvers”, max. 6 versszakból álló strófikus költemény, rímes-időmértékes)
 - Iszaq ibn Gijjat (11. sz.)
 - *maqáma* (ar. ’irodalmi összejövétel’, rögtönzött előadások, versek, elbeszélések, rímes próza, *gazalok*-szerelmes versek beleszövése)
 - Jehuda ben Slomo al-Harizi (12. sz.)
 - Tahkemóni* c. gyűjtemény (*maqámái*+versei egybefoglalása)

- V. Újabb idegen versformák hatása a héber világi költészetre
→ az itáliai középkor és reneszánsz

Újabb idegen versformák hatása a héber világi költészetre → az itáliai középkor és reneszánsz

–*szonett*

- Római Immanuel (13. sz.)

–*terzina*

- Mose de Pieti (14-15. sz.)

–*stanza*

- Jozsef Carfati (16. sz.)

Fogalmak, nevek, címek ezen a héten

- *pajtan, pijjut*
- *Joszé ben Joszé, Jannaj, Eleazar ben Kallir, Anonimus,*
- *gaón, Agrón*
- *Amram Gaón, Szaadja Gaón*
- *qaszída, muvassah, maqáma*
- *Dunas ben Labrat, Menahem ben Szaruq, Samuel ha-Nagid, Slomo ibn Gabiról, Mose ibn Ezra, Jehuda ha-Lévi*
- *Ben Tehillím, Ben Mislé, Ben Qohelet, Meqór hajjím, Keter Malkut, Kuzari*
- *+ a házi feladatra feladott versek (magyar fordításban)*

Viszlát jövő szerdán!